

İslam Mezhepleri Tarihinde Metodoloji Problemi Toplantısı Üzerine*

*Sıddık KORKMAZ***

Giriş

İslam Mezhepleri Tarihi, İslâmî ilimler içerisinde en erken teşekkül etmiş bir disiplin olsa da çağdaş metotlarla ele alınışı ve sosyal bilimler içerisinde değerlendirilişi itibarıyla genç bir bilim dalıdır. Bu bilim dalının kullandığı ya da kullanacağı metodoloji açık bir biçimde bilinmediği sürece, bu alanla ilgili yapılan çalışmaların öyle ya da böyle bir tarafı devamlı surette eksik kalacaktır.

İslam'ın tarihi boyunca ortaya çıkan bir çok dinî ve fikrî hareket üzerinde çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları, söz konusu hareketlerin sahipleri tarafından yazılırken, bazıları da o hareketin karşıtları tarafından ortaya konulmuştur. Zamanla söz konusu hareketler tarihe mal olmuş ve artık anlaşılmayı hak eder duruma gelmiştir. Bu noktada geçmişi doğru olarak anlamak isteyen okuyucu ve araştırmacı, farkında olmadan kendisini bir problemin kucağında bulmuştur. Söz konusu problem şudur: Geçmişte ortaya çıkan bu dinî ve fikrî harekete ne ad verecektir? Doğru bilgiyi hangi kaynaktan edinecektir? Birbiriyle çelişen bilgiler karşısında ne türlü bir tavır sergileyecektir? Bu sorulara doğru cevaplar bulabilmek engin bir metot bilgisi gerektirmektedir. Özellikle söz konusu hareketlerin bu güne ulaşan bir takım uzantıları varsa, problem daha da karmaşık hale gelmektedir. Bu noktada araştırmacı ya da okuyucu, eserlerin verdiği bilgilerin doğruluğu ya da yanlışlığını ayırma kabiliyetinin yanında, tarihi de doğru değerlendirme bilgisine sahip olmak durumundadır. İşte İslam Mezhepleri Tarihi, bütün bu ve bunların ötesinde anlama problemlerini çözmeye ihtiyacından kaynaklanan bir bilim dalı olma iddiasındadır.

Her şeyden önce bu tür dinî içerikli hareket ve oluşumların özelliği dikkate alınacak olursa, her birisinin dine yeniden bir yorum getirmeye çalıştığı görülecektir. Bu nokta, son derece önemlidir. Şayet bu tür oluşumlar tarihte kalmış ise, (Haricilik ve Mutezile gibi) onları doğru anlayabilmenin yolu, tarihin o kesitini doğru anlamaktan geçer. Bir zihniyet olarak bu tür oluşum-

* **Düzenleyen:** İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV) Tarih: 27-28 Eylül 2003 İstanbul.

***Dr.*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi e-mail: skorkmaztr@hotmail.com

ların sürekliliğini sürdürüp sürdürmediği bir yana, farkında olunsun ya da olunmasın, “tarih anlayışının”, toplumların bu gününü ve yarınını nasıl etkilediği göz önünde bulundurulacak olursa, geçmiş hakkındaki doğru bilginin ne derece öneme sahip olduğu, kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu oluşumlar günümüzde de sürekliliğini devam ettirdiği için, konunun önemi kat kat daha artmaktadır. Yaşayan toplumların geçmişle ilişkisini sürekli olarak canlı tuttuğunu izah etmek sanıyorum bilineni bildirmek olurdu. Öyleyse bu oluşumların tarihe verdiği “yeni form” anlaşılması gereken bir nokta olmalıdır. Öte yandan bu tür hareketlerin günümüzle de ilişkisi varsa, (Ehl-i Sünnet ve Şîa gibi) problem daha da büyük bir hal almakta ve önemini artırmaktadır. Değişim konusunda, eskiye oranla son derece yüksek bir hıza sahip olan günümüz dünyasında, geçmişle olan ilişki her gün yeni bir şekil almaktadır denilebilir. Bir bakıma geçmiş olduğu yerde öylece dururken, günümüz insanı ona her gün yeni bir şekil vermektedir. Özetle Sünnî geleneğe mensup bir ferdin mezhep anlayışı ile Şîî geleneğe mensup bir topluluğun mezhep anlayışı sürekli değişmekte, bu değişime oranla geçmiş anlayışı da yeniden oluşmaktadır. Bu yeni anlayış çoğu kere tarih algısının değiştirilmesiyle son bulmaktadır. Akıp giden değişim rüzgarı içerisinde tarihin gerçek formu kaybolup gitme tehlikesiyle yüz yüze kalmaktadır. İşte bu noktada, bilimsel temellere dayalı sağlam bir metod bilgisi, böyle bir erozyonun oluşumunu engellebilir.

I. Oturum: İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu

Prof Dr. Ethem Ruhi Fırlalı başkanlığında yapılan birinci oturumda Doç. Dr. Sönmez Kutlu, İslam Mezhepleri Tarihinde bir çalışmanın yapılabilmesi için hangi esaslar üzerine bina edilmesi gerektiği konuları üzerinde yoğunlaşmaya çalıştı. Tebliğini, kavramsal çerçevenin ortaya konulmasının önemi-ne değinerek başlatan Kutlu, “Usul, Fırka, Mezhep ve İslam Mezhepleri Tarihi”nin tanımını ortaya koymaya çalıştı. Bu bağlamda İslam Mezhepleri Tarihi; “geçmişte ve günümüzde siyasî ve itikadî gayelerle vücut bulmuş “İslam Düşünce Ekolleri” diyebileceğimiz beşerî toplumsal oluşumların, doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldığı bölgeleri, İslam düşüncesine katkılarını kendi eserlerinden hareketle zaman-mekan bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde betimleyici metotla ve tarafsız bir gözle inceleyen bir bilim dalı” şeklinde bir tanım getirdi.

İslam Mezhepleri Tarihi’nin problematik alanı ve sınırları konusuna değinen Kutlu, bu alanın gerek kaynaklardan kaynaklanan ve gerekse okuyucudan kaynaklanan sorunlara değindi. Bu noktada, söz konusu alanın kaynaklarının geçirmiş olduğu tarihi sürece değinerek *Makâle*, *Makâlât*, *Fırak* ve *Milel-Nihal* gibi kavramlar ve bu kavramlarla ilişkili olarak oluşmuş olan edebiyat üzerinde durdu. Bu kaynakların barındırdığı problemleri ele almaya çalıştı. Tebliğinde, hangi mezhep ya da fırka tarafından ne tür eserlerin oluşturulduğunu, bunlardan hangilerinin günümüze ulaştığını ve hangilerinin de ulaşmadığını, örneklendirerek takdim etmeye çalıştı.

Klasik Mezhepler Tarihi yazıcılığı hakkında verdiği bilgilerden sonra konuyu günümüze taşıyarak, bu gün bu alanla ilgili yapılan çalışmalarda ne gibi metotların kullanıldığına değindi. Bu noktada; *Tarihi-Materyalist*, *Normatif-Teolojik*, *Sosyal-Pozitivist (içtimaiyatçı)* ve *Tarihsel-Sosyolojik* yaklaşımları inceledi. Bu alanla ilgili bir yenilik olması açısından *Zihniyet Çözümleyici*, *psiko-sosyal* yaklaşımı önerdi. Ele alınan mezheplerin anlayış biçimlerine göre tasnif edilmesi gerektiğini savunan Kutlu, genelde söz konusu hareketlerin *Tepkisel-Kabîlevî*, *Akılcı-Hadârî*, *Gelenekselci- Muhafazakar*, *Siyasal-Karizmatik liderci* ve *Keşifçi-İnzivacı* anlayışlar etrafında kümelenildiğini, mezhepleri doğru anlayabilmek için bu zihniyetlerin iyi tahlil edilmesi gerektiğini vurguladı.

İslam Mezhepleri Tarihi yazıcılığında karşılaşılan problemlerle ilgili olarak da şu noktaların üzerinde durulması gereken konular olduğunu belirtti. Bunlar: Kaynak kritiği ve eleştirel yaklaşım, tasvirî/betimleyicilik (deskriptiflik) ilkesi, fikir-hadise irtibatı prensibi, fikirler üzerinde derinleşme veya fikirlerin tarihlendirilmesi, şahıslar üzerinde derinleşme, tarafsızlık (mezhepler üstü tutum), ve disiplinler arası işbirliği. Ancak bu noktaları göz önünde bulunduran çalışmaların bir sonuca ulaşabileceği söylenebilir.

II. Oturum: Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihiyle ilgili Metodolojik Problemler

Prof. Dr. Hasan Onat başkanlığında yapılan II. Oturumda Doç. Dr. Mehmet Ali Büyükkara, İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmalarda, araştırmacıların karşılaşılabileceği problemlere ve bunların örneklerine genişçe yer vererek, bu sorunların nasıl aşılabileceği konusuna yoğunlaştı.

Özellikle klasik kaynakların içerdiği sorunlara yer veren Büyükkara, bu kaynakların hangi metotlarla okunursa daha çok fayda elde edilebileceğini örneklendirmeye çalıştı. Ona göre bu kaynakların içerdiği problemlerden birisi isimlendirme ve sınıflandırma ile ilgili problemdir. Zira kaynaklarda bir mezhebe ait olarak zikredilen ismin kim tarafından verildiği bazen karışabilmektedir. Bu isimler; yapay olarak mı üretilmiş?, muhalifler tarafından karalamak ve küçümsemek için mi verilmiş?, uydurulan bir hikâyeye nispetle mi ortaya konulmuş?, ya da bir ayet veya bir hadise nispetle monte mi edilmiş? Bu soruların net olarak cevaplanması gerekmektedir.

Tasnif sorunlarını en aza indirmek için baş vurulacak yollardan birisi, bir gurubu, kendisinden çıktığı veya klasik kaynakların isnat ettiği ana bünye ekseninde ya da bu ana bünyenin taşıdığı fikirler zemininde değil, tarihî dönemler esas alınmak şartıyla o gurubun sahip olduğu fikir ve patrikler temelinde sınıflamaktır.

Diğer taraftan tasniflerde, söylem, akım, dinî gurup, dinî cemaat, tarikat, fırka, mezhep gibi terimlerin doğru ve yerinde kullanılması gerekmektedir. Bu terimlerden bazıları diğerlerine göre daha kapsayıcıdır. Bazıları organik bir yapıyı, bazıları ise sadece fikir birlikteliğini ifade etmektedir. Bu kavram kargaşası denilebilecek sorunların üstesinden gelebilmek ve neyin mezhep, neyin fırka, neyin tarikat vb. olduğuna karar verebilmek için, Din Sosyolog-

ları, Kelâmcılar, ve İslam Mezhepleri Tarihi uzmanlarının işbirliğiyle, en azından asgarî standartlara kavuşmuş orijinal bir İslam Mezhepleri Tarihi terminolojisinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

İsmlendirme ve sınıflandırma problemlerinden sonra, Tarihi okuma ve olayları anlamlandırma problemlerine gelince bu noktada; araştıran özne ile araştırılan nesnenin münasebeti üzerinde durmak gerekmektedir. Hangi tarihçi olursa olsun ele aldığı konularda sübjektiflikten uzak kalamayacak, kendi görüş ve kanaatlerini ele aldığı konuya yansıtacaktır. Araştırmacı bu noktada hermenötik, semantik ve linguistik gibi dil bilim metodlarından yararlanmalı, olayları yazarın ön kabullerinden uzak bir biçimde doğru olarak yorumlayabilmelidir.

İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmalarda görülmesi gereken özelliklerden bazıları şunlardır: Bir mezhep ortaya konulurken onun hangi sebeplerden ötürü oluşmuş olduğu, bu sebepler de açıklarınken bir tek sebeple açıklanmayıp, arkasında ne gibi başka saiklerin bulunduğu ortaya konulması, bu tasvirin, ele alınan mezhebin yaşadığı çağa göre belirlenmesi, o günün şartlarının esas alınması, kaynaklarda bulunabilecek tarafgirlik ve çarpıtma gibi yönlendirmelere karşı tedbirli olunması, mezheplere, kurucularına ya da mensuplarına karşı oluşturulmuş olabilecek gerçek dışı kurgulardan kaçınılması, zamana bağlı fikir değişiklikleri ve kavram kaymalarına karşı dikkatli olunması gerekmektedir. Günümüzde yaşayan mezheplerle ilgili çalışmalar yapılırken de daha çok müşahedeyi esas alan bilim dallarının metodlarından yararlanılmalıdır.

Büyükkara tebliğinin son bölümünde, “dinî ana bünye”den “mezhepleşmiş ana bünye”ye geçişin nasıl olduğuna dair bir deneme şeması sunmuştur. Bu denemesiyle “firka/cemaat/dinî gurup ile mezhep” arasındaki ayrımın nasıl geliştiğini açıklayabilmeyi dendiğini belirtmiştir.

Genel Değerlendirme Oturumu ve Bazı Düşünceler

Başkanlığını Prof. Dr. Mustafa Öz'ün yaptığı değerlendirme oturumunda, İslam Mezhepleri Tarihçiliği'nin genel sorunları ile sunulan bildirilerin genel bir değerlendirilmesinin içeren müzakereler yapıldı. Sonuç itibariyle şu noktalar ön plana çıktı:

a. İslam'ın Mezheplerinin Tarih'deki tezahürlerini anlamadan, İslam kültürünü anlamak mümkün değildir. Aksi taktirde her konuya “doğru-yanlış” ikilemiyle bakmak gibi bir yanılgıya düşme ihtimali vardır. Böyle bir bakış açısıyla da insanlar, “bu kafir-bu mü'min” gibi, yanlış bir bakış açısıyla değerlendirilebilir. İslam Mezhepleri Tarihçisi'nin görevi olayların “fotoğrafını çekmek”ten ibarettir.

b. “Karşılaştırmalı Mezhepler Tarihçiliği” teklifine, yeni bir mezhepleşme sonucuna götürebileceğinden sıcak bakılmamalıdır. Bunun yerine “fikirlerin tarihlendirilmesi” daha sağlıklı olacaktır. Öte yandan bu konuda yapılacak çalışmaların “ilk el kaynaklara” dayalı olmalıdır. Bilimsel bir kaynak olarak İnternet ise sakıncalı sonuçlar doğurabilir.

c. Mezhepleri anlamada en büyük engellerden bazısı, “fikir-zaman ve mekan” kaymasından kaynaklanmaktadır. Bu kayma, özellikle şifahî kültürle beslenen toplumlarda göze çarpmaktadır. Bu durumun da “tarih bilincinin” oluşmamasına sebep olmakta ve anakronizme götürmektedir.

d. Mezhepleri doğru anlayabilmek için, doğru dönemdeki şartları bilmek yeterli değildir. Bir mezhebin doğuşundan önceki şartları da ortaya koymak gerekmektedir. Mezheplere olumsuz bir bakış açısıyla da yaklaşılması gerekmektedir. Zira İslam düşüncesinin en yükselişte olduğu dönem, mezheplerin mantar gibi çoğaldığı dönemdir.

e. Hangi hareketin İslam Mezhepleri Tarihi'nin ilgi alanına girdiği konusu ise; Kur'an ve Sünnet'e referans veren her sosyal oluşumun bu bilim dalının konusu olacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Bu tür oluşumları incelerken önemli olan, bilimsellikten taviz vermemektir. Ancak özellikle çağdaş oluşumları incelerken onlarla beraber oturup kalkmalı, o hareketleri içinden bir gözle inceleyebilmelidir.

f. Mezhepler Tarihiçisi, mezhepler üstü bir bakışa sahip olmalıdır. Her ne kadar sübjektiflikten kurtulmasa da, büyük ölçüde objektifliği esas almalıdır.

Bu konularla birlikte aşağıda üzerinde durmaya çalışacağımız bazı noktaların daha geniş olarak ele alınması, sanıyoruz bu tür toplantılara daha da çok zenginlik katacaktır. Her şeyden önce üzerinde durulmasını umduğumuz konulardan bazıları; “mezhep”, “fırka”, “cemaat”, “hizip”, “sosyal grup” ya da “sosyal hareket” ve bunlar gibi İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili temel kavramlardır. Bu toplantıda bu kavramların sınırlarının ve anlamlarının net olarak çizilmesi çok yerinde olurdu.

Bunların ötesinde biz İslam Mezhepleri Tarihi'nin sınırlarının ne olduğu, diğer disiplinler arasındaki yeri, İlahiyat Fakültelerinde okutulan bu ve bunun gibi diğer disiplinlerin sosyal bilimlerle ilişkisi konusunda durmak istiyoruz.

Her şeyden önce İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalının bir sınırı olmalı mıdır? Böyle bir sınır söz konusuysa, bu sınırın çerçevesi ne olmalıdır? Böyle bir sınırdan söz edemeyeceksek bunun sebepleri nelerdir?

Aslında bu alanda yapılan çalışmaları göz önünde bulundurduğumuzda, böyle bir sınırın çerçevesinin ne olduğu da bir bakıma kendiliğinden cevabını bulmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmaların birer Tefsir, Hadis, Tasavvuf veya Kelâm çalışması olmadığı ortadadır. Öte yandan bu alanda yapılmış olan çalışmaların İslam Tarihi, Dinler Tarihi ya da Sanat Tarihi çalışmaları olmadığı da ortadadır. Oysaki İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmalarda söz konusu bilim dallarının kaynakları fazlasıyla kullanılmaktadır. Öyleyse bu bilim dalını diğerlerinden ayıran unsur nedir?, sorusunu cevaplamamız gerekmektedir. Durumun böyle olması bir bakıma aramakta olduğumuz cevabın “ne olduğu”dan ziyade “ne olmadığı”nda gizli görüntüsünü vermektedir. Bunun anlamı İslam Mezhepler Tarihi bu ve bunun gibi öteki bilim dallarının kaynaklarını elbette kullanır ama ele alış biçimi ve ulaştığı sonuçlar itibarıyla onlardan farklıdır olmaktadır. Bu durumu adımı andığımız

bilim dalları ile örneklendirecek olursak, belki şunları söyleyebiliriz. Özellikle Tefsir, Hadis gibi temel kaynaklar ve onların anlaşılması üzerine yoğunlaşan bilim dallarından, ele aldıkları malzemelerin “sahih olan ya da olmayan”larıyla uğraşmaz. İslam Mezhepleri Tarihi bu tür malzemelerin hangi gerekçelerle ve ne amaçla kullanıldığı tespit eder. Tasavvuf ya da Kelâm gibi bilim dallarına değinecek olursak, bu bilim dalları ele aldıkları görüşleri daha çok doktrin bazında ve teorik olarak incelerken, İslam Mezhepleri Tarihi bu görüşlerin tarihî süreçlerini ele alır. Böyle yapmakta da bu gibi bilim dallarına fikirlerin hangi zaman dilimi içerisinde olduğu gerçeğini temin eder. Böylelikle anakronizme gidilmesi önlenmiş olur. Zira fikirler konusunda zaman kaymaları büyük yanlışları beraberinde getirebilmektedir. İslam Tarihi, Dinler Tarihi ya da Sanat Tarihi gibi bilim dalları ile arasındaki ayrıma gelince, İslam Mezhepleri Tarihi’nin, İslam Tarihi gibi olayların siyasî, coğrafi ya da kültürel yönüyle ilgilenmekten ziyade, “dinin algılanış” biçimi olan “Mezhepler”in tarihiyle ilgilenir. Böyle yapmakla siyasi tarihin oluşumdaki dinî faktörleri ortaya koyar. “İslam” Tarihi’nin zaferler ve yenilgiler silsilesi olarak algılanmasından öte bütün bu siyasî olaylara yön veren “dinin anlayış biçimlerini” de ilave eder. Dinler Tarihi ile kesiştiği noktaların, söz konusu mezheplerin, öteki dinlerden etkileniş biçimlerinin olduğu söylenebilir. Ancak İslam Mezhepleri Tarihi kendisini İslam Dini ile ilişkilendiren oluşumlarla sınırlı kalır. Özetle belirtecek olursak, İslam’la uğraşan her bilim dalı ile İslam Mezhepleri Tarihi’nin bir ilişkisi vardır. Ancak İslam Mezhepleri Tarihi öteki bilim dallarından her hangi birisinin alt ya da üst kolu değil, kendine özgü alanı ve sınırları olan bir disiplindir.

Bütün bu ifadelerden şöyle bir sonuca ulaşabiliriz: İslam Mezhepleri Tarihi; hem geçmişteki hem de günümüzdeki toplumların, kendilerini İslam Dini ile özdeşleştirip Kur’an ve Sünnet’e atıfta bulunarak, “biz ve ötekiler” diye tanımlayan, bütün dinî politik sosyal kesim ve guruplarını, inanç, yaşantı ve toplumsal tezahürlerini, hem tarihi hem de güncel olarak inceleyen bir bilim dalıdır. Bu ifadelerimizin genişleyebilme ihtimali olmakla birlikte, İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalına yeni bir çerçeve çizdiğini söyleyebiliriz.

Öte yandan bu bilim dalı olmamış olsaydı, İslam Kültür Tarihi’nin bir çok alanı ve o kesitinin anlaşılması eksik kalacak, insanların kendi dinî anlayışlarını bir dinmiş gibi nasıl takdim ettikleri ortaya konulamayacaktı.

İslam Mezhepleri Tarihi’nin sınırlarına değindikten sonra, bu ve bunun gibi İlahiyat Fakültelerinde okutulan diğer bilim dallarının Sosyal Bilimlerle ilişkisine değinmenin yerine olacağını düşünüyoruz. Bu konuya “Din”in menşei ve “Din anlayışının” menşei konusundan başlamak sanıyoruz faydalı olacaktır. Burada söz konusu ettiğimizin İslam Dini olduğunu ayrıca belirtmeye sanıyoruz gerek yoktur. İslam Dini’nin kaynağı ise şüphesiz ilahîdir. Ancak onun anlaşılma biçimi ise beşer mahsulüdür. Bunun anlamı; Dinle uğraşan her kim ya da hangi bilim dalı olursa olsun, kendisini bağlayan ferdî-beşerî dinî tecrübesinin dışında, teknik olarak, doğrudan doğruya ne Allah’la ne de Peygamberle bir haberleşmesi söz konusudur. Din konusunda söylediği ya da yazdığı beşer mahsulüdür. Hal böyle olunca da, şayet iddialarının bilimsel

bir özellik taşıdığını iddia ediyorsa bu iddialarının sorgulanabilir ve doğrulanabilir olması gerekmektedir. Ancak bu noktadan sonra bilimin konusu olabilir ve bir İlahiyatçının gündemine girebilir. Bu aşamadan sonra söylenen veya yazılan şeylerin bilimsellik değeri üzerinde durabiliriz.

Sosyal bilimlerin bir bilim dalı olup olmadığı, bu alanda yapılan çalışmaların bilimsel bir değer taşıyıp taşımadığı tartışması Dilthey ve Rickert'in çalışmalarıyla manevî bilimlerin de bilimin konusu olarak kabul edilmesiyle neticelenmiştir. Daha sonra manevî bilim denilen alan "İnsan bilimleri/Sosyal bilimler" şeklinde genelleştirilmiştir. Bu alanı "Tabiat bilimleri" dengelemiş, ancak yöntem ve metot olarak insan bilimlerinden ayrılmıştır. Tabiat bilimlerindeki sonuçlar, incelediği değişkenlerinin sayısının az olması sebebiyle, pek farklılık arz etmemektedir (Matematik, Fizik, Kimya gibi). Oysa aynı durum insan bilimlerinde söz konusu değildir. Değişkenlerinin sayısının çokluğu ve farklılığı, zaman zaman varılan sonuçları farklı kılabilir. Bu bilim dallarının metotları ve sonuçları bir yana bizi ilgilendiren yönü, genelde İlahiyat Fakültelerinde okutulan derslerin, özelde de İslam Mezhepleri Tarihi'nin bu bilim dalları arasındaki yerini tespit etmektir. Genel anlamda İlahiyat Fakültelerinde okutulan derslerin, özel anlamda da İslam Mezhepleri Tarihi'nin, İnsan bilimleri içerisinde ele alınabileceğini söyleyebiliriz. Bu, gerek tarihteki oluşan Mezheplerin, gerekse günümüzdeki mezhep iddiasında olan hareketlerin İslam Mezhepleri Tarihçileri tarafından sosyal bilimlerin metotlarıyla ele alınacağı, inceleneceği ve ulaşılan sonuçların bilim dünyasının tartışmasına sunulacağı anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, ele aldığımız toplantıda sunulan tebliğlerin bir an önce yayınlanmasının gerekliliği, mezheplerle ilgili yapılan çalışmalarda da kaynakların ve verilerin labirentlerinde kaybolmamak için, sağlam bir metodoloji bilgisinin rehberliğine ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır.